

WISH YOU WERE HERE, JONATHAN LITTELL

LEZING BART VAN DER BOOM

Waarom doden de daders? Over die vraag is wel eens eerder nagedacht. En er zijn vele verschillende antwoorden op. Laat ik pogen die wat te ordenen.

1. Het favoriete antwoord van de daders is: **dwang**: ik moest, ik kon niet anders, anders werd ik zelf doodgeschoten. Dat is onwaar. Het doden van ongewapende burgers is **nooit beschouwd als een plicht** die soldaten kon worden opgelegd. Men kon weigeren, en dat wisten soldaten ook.

Het bekendste voorbeeld daarvan is de beroemde groep daders van Politiebataljon 101, beschreven in het terecht beroemde boek van Christopher Browning, *Ordinary Men*. In juli 1942 krijgen zij van hun commandant majoor Trapp te horen dat ze de volgende ochtend een dorpje gaan omsingelen, alle joodse bewoners uit hun huizen gaan halen en ze vervolgens een eindje buiten het dorp, in een bos, gaan executeren. Wie deze opdracht niet kan vervullen, zegt hij er direct bij, kan weigeren. Na enige aarzeling stapt een man naar voren; nog eens tien volgen. Niet veel, in een bataljon van zo'n 500 man, maar ze zijn er. En de anderen weten dat ze kunnen weigeren. Er zijn geen gevallen bekend van weigeraars die werden gestraft

2. Het favoriete antwoord van buitenstaanders is **pathologie**: de daders zijn abnormaal, psychopaten – en dus heel anders dan wij. De reden dat deze mensen afwijkend gedrag vertonen is dat ze afwijkend zijn: ze hebben sadistische trekken, een autoritaire persoonlijkheid, een ziekelijk gebrek aan empathie, emotionele onvolwassenheid enzovoort.

Ook daar zijn zwaarwegende argumenten tegenin te brengen. De belangrijkste is dat alle onderzoek naar daders uitwijst dat **het percentage psychopaten** onder hen niet groter is dan onder de bevolking in het algemeen, namelijk 5%. Sterker nog: veel daders werden helemaal **niet voor hun rol geselecteerd**, maar gerekruteerd als onderdeel van een groep. Politiebataljon 101 was vrijwel willekeurig samengesteld uit mensen die nog niet ergens anders waren ingedeeld.

Kortom: we hebben hier eerder te maken met normale dan met abnormale mensen, we moeten het antwoord zoeken in **algemene menselijke eigenschappen**. Wat een stuk minder aangenaam is, want dan gaat het dus over ons.

3. De dader is een bevrijde barbaar, die de moraal heeft afgeworpen. Dit is wat er gebeurt als je mensen vrijlaat om te doden, dan gaan ze dat doen, want dat vinden ze fijn. Je zou dit de **vernistheorie** kunnen noemen: beschaving is een dun vernisje, en daaronder schuilt een beest.

Hoewel er aanwijzingen zijn dat sommige mannen moorden leuk vonden, zijn er veel meer aanwijzingen dat ze **het moeilijk vonden**.

Ook dat zie je bij de mannen van Politiebataljon 101. Zij staan heel dicht op hun slachtoffers en raken besmeurd met hun bloed, hersenen en beendersplinters. Er zijn dan ook mannen die overmand raken door walging; die ziek worden, die zich drukken zodra er gelegenheid voor is, en, vooral, die proberen in de luwte te blijven, zodat ze niet al te veel zelf hoeven te schieten. 's Avonds krijgen ze een flinke borrel ingeschonken, en die hebben ze nodig ook. Trapp, die zelf zich de hele dag verre van de executies heeft gehouden, probeert hen moed in te praten. Hun **initiatie in het doden is traumatisch**: later weten veel mannen ook nog allerlei details te vertellen, waaronder zeer gruwelijke.

Hoewel het went en de mannen in de loop van weken afstompen, blijft de leiding zich zorgen maken over de demoraliserende invloed van het doden. Daarom wordt het vuilste werk zodra dat kan overgelaten aan inheemse collaborateurs, ook wel HiWi's genoemd. En daarom worden de vernietigingskampen gebouwd. Na een tijdje hoeven de mannen van 101 de slachtoffers alleen nog maar op de trein naar Treblinka te zetten. Doden went dus wel, maar leuk wordt het niet.

Dus: de daders zijn niet, of niet in hoofdzaak, ontketende barbaren. Waarom doen ze het dan toch? Een vierde variant:

4. **De dader als sociaal wezen**. Redenen die te maken hebben met het onuitroeibare verlangen van de mens om tot een groep te behoren. Brownings conclusie is eigenlijk dat deze categorie – het sociale krachtenveld – de sterkste verklarende kracht heeft.

Zo speelt allereerst **gehoorzaamheid aan autoriteit**. Trapp is weliswaar een zwakke autoriteit. Maar: hij vertegenwoordigt een hogere autoriteit. Bij moordpartijen werd altijd vermeld dat het hier ging om opdrachten vanaf het hoogste niveau – of soms zelfs: een bijzonder opdracht van de Führer. En: **supervisie** speelde duidelijk een rol; als die ontbrak, waren er veel meer mannen die zich drukten. Hier werpen mensen de moraal dus niet af, maar ze besteden haar uit aan een hogergeplaatste. Of: ze achten het hun morele plicht om gehoorzaam te zijn.

Dit is natuurlijk ook de strekking van het beruchte Milgram-Experiment: als een man in een witte jas zegt dat je schokken moet toedienen aan een proefpersoon, doen de meeste mensen dat – met tegenzin.

Een tweede factor die je hieronder zou kunnen scharen, is **conformisme**. Wij willen geen buitenbeentje zijn. Dit zie je op allerlei manieren terug bij de mannen van politiebataljon 101. Als Trapp hen de mogelijkheid geeft om te weigeren, gaan die mannen naar elkaar kijken. En als bijna niemand weigert, denken zij: OK, blijkbaar is het dus normaal om dit te doen. En wie weigert, laat het vuile werk dus over aan anderen. Juist onder soldaten, zo leert allerlei onderzoek, is de grootste angst om buiten de groep te staan.

Ook de weigeraars erkennen in zekere zin dat zij de afwijking zijn. Zij zeggen niet: dit is verkeerd, dus ik doen niet mee: ik doe niet mee, want ik kan het niet aan. Ik ben te zwak hiervoor.

Een derde element van de sociale verklaring is het beroemde **radertje** in de machine: **taakverdeling**. Je handelt niet zozeer vanuit je eigen persoonlijke opvattingen, maar vanuit de vereisten en de verwachtingen van je taak, van je functie.

Bij de mannen van politiebataljon speelt dit maar in beperkte mate een rol, hoewel ook daar mensen zijn die er troost in vinden dat zij niet zelf de trekker overhalen. Maar ze zitten natuurlijk nog steeds heel dicht op het bloederige bedrijf zelf. Heel anders dan de *Schreibtischtäter* bij wie dit mechanisme ongetwijfeld een grote rol speelt. Dit verklaart ook waarom dat moorden een **intermezzo** in een verder normaal leven kan zijn: voor het moorden waren veel daders heel normaal, en daarna vaak ook weer.

In deze interpretaties doet het er niet veel toe **wie er dood moet en waarom**. Toch zit het er dik in, dat dat er wel toe doet; het is zeer de vraag of de beschreven mechanismen zouden werken als men tegelijkertijd geloofde dat het 'werk' moreel verkeerd zou zijn. Aan conformisme en groepsdruk etc. zitten grenzen.

Daarom moeten we een derde categorie verklaringen in ogenschouw nemen:

5. De dader als gelovige

Als de dader gelooft in zijn zaak dan is de moraal niet zozeer afgeworpen, of thuisgelaten, maar vernieuwd, vervangen door een nieuwe, nationaalsocialistische moraal. In dat geval doden de daders **niet ondanks hun moraal, maar dankzij**; alleen *omdat* ze denken dat ze het goede doen, kunnen ze doden.

Sterker nog: het was in het **belang** van de daders om dat te geloven: we willen onze overtuigingen aanpassen aan onze daden. Als je Joden moet vermoorden kan je maar beter denken dat ze dat verdienen. Het kan dus best zijn dat mensen **die eerst doden uit gehoorzaamheid, langzaamaan gaan doden uit overtuiging**.

En die overtuiging wordt natuurlijk ook bijgeleverd, namelijk antisemitisme. De slachtoffers zijn niet zomaar mensen, de slachtoffers zijn Joden. En de daders hebben allerlei ideeën over Joden; ze zijn gewend geraakt aan een maatschappij waarin het onderscheid Jood – niet-Jood van het grootste belang was geworden. Op het moment dat tamelijk gewone Duitsers joden moeten doodschieten, is het voor hen dus niet zo moeilijk te bedenken dat dit anderen zijn, mensen buiten jouw ‘**circle of obligation**’.

De iets meer geschoolde antisemiet weet ook dat dat niet voor niets is: **de joden zijn schuldig aan de oorlog**. Sterker nog: de oorlog gaat geheel en al tegen de joden; er is geen onderscheid tussen de militaire strijd en de strijd tegen de joden. En als Duitsland mocht verliezen, zo krijgen de Duitsers keer op keer te horen, dan zullen de joden, met hun oudtestamentische wraakzucht, de Duitsers tot de laatste man, vrouw en kind uitroeien. Genadeloosheid tegen *deze* vijand is een deugd, is zelfs hoogstaand, en als dat zelfoverwinning kost, is dat een teken van de eigen standvastigheid.

In dit verband wordt wel gesproken over ‘**verlossingsantisemitisme**’; de overtuiging dat alleen door het uitroeien van de joden een betere wereld bereikt kan worden. Dat, zou je kunnen zeggen, is de kern van de nieuwe moraal die de daders aanleren.

Welke van deze daders is Aue nu? In het toneelstuk is Aue allereerst een sociaal wezen; iemand die nu eenmaal in deze omstandigheden terecht is gekomen, er aanvankelijk moeite mee heeft, maar er aan went - en vervolgens eigenlijk terug wil naar die eerste momenten dat hij er nog niet aan gewend was. In het boek is het anders: daar is Aue eigenlijk een psychopaat, een man met een incestueuze relatie met zijn zus, die zijn moeder vermoordt. Dat maakte het boek voor mij ook enigszins teleurstellend: dat een psychopaat krankzinnige dingen doet, is niet erg interessant, en ook niet representatief voor genociden. In het toneelstuk is die psychopathologie verdwenen. De hoofdpersoon van het toneelstuk is daarmee interessanter dan die van het boek.

Bart van der Boom

Amsterdam, 15 feb 16, Wish you were here - Jonathan Littel